

RHETORICA SCANDINAVICA A

TIDSKRIFT FÖR SKANDINAVISK RETORIKFORSKNING

e-artikel:

Nietzsche: Det retoriske og dets forhold til språket

RHETORICA SCANDINAVICA NR. 17 - 2001

Version 2006-06

Se

[www.rhetorforlag.se/rhetorica/e]
för senaste version

© Rhetor förlag AB 2006

Denna e-artikel är enbart för privat bruk.

Dokumentet får inte tillhandahållas eller distribueras
utan förlagets skriftliga tillstånd.

Om Rhetorica Scandinavica och e-artiklar:

www.rhetorforlag.se

KLASSIKERN: INTRODUKTION

Med titeln: *Nietzsche oder "Die Sprache ist Rhetorik"*, utkom 1994, utgiven av Wilhelm Fink Verlag, München, en antologi om Nietzsche och hans förhållningssätt till Retoriken, redigerad av Josef Kopperschmidt (som också bidragit med ett värdefullt kapitel) och Helmut Schanze. Citatet ovan är Nietzsches egna ord. Nietzsche är en svårplacerad filosof som tolkats och uppfattats på väldigt olika sätt. De flesta tolkningar har missat hans förhållande till Retoriken, en avgörande nyckel till förståelse av hans filosofiska utveckling. Ett lysande undantag är Samuel Ijsselings, som i *Rhetoric and philosophy in conflict*¹, gjort en lättläst och klagörande insats härvidlag.

I den nyutkomna spanska upplagan av Nietzsches retoriska skrifter² gör Luis Enrique de Santiago Guervós en ingående redogörelse för Nietzsches intellektuella utveckling och beskriver den som ett brott mot den filosofiska traditionen och ett sökande efter en genealogisk förklaring av själva filosofin.

Kants förnufts kritik hade uppmärksammat relationen mellan vår kunskap om världen och världen själv och därmed inlett en form av konstruktivism. Han hoppade dock över språkets roll i kunskapen. Den så kallade språkliga vändningen i filosofin innebär en medvetenhet om att vår kunskap om världen förmedlas genom språket och att det är lika viktigt att förstå vad språket gör med oss som vad vi gör med språket. För Nietzsche blev Retoriken snarare en Kritik av det orena förnuftet, en antifilosofi, ett verktyg för att avslöja filosofins och metafysikens bedrägliga mytologi.

1 Ijsseling, Samuel (1976). (Martinus Nijhoff, The Hague).

2 Nietzsche, Friedrich (2000), *Escritos sobre retórica*, Trotta, Madrid.

Nietzsches insikt om Retorikens kunskapskritiska roll uppstod dock först på 1870-talet. Hans tidigare period domineras av den uppfattning som kommer till uttryck i *Tragediens ursprung ur musikens ande*, ett verk som kostade honom en fullständig ostracism från filologernas sida. När han under sin akademiska verksamhet i Basel mellan 1869 och 1879 annonserade sina kurser om Antikens Retorik, om Vältalighetens historia och om Aristoteles Retorik utsattes han för en total bojkott, där några av kurserna blev inställda i brist på anmälda deltagare och de som kom till stånd räknade endast med två eller tre deltagare, ingen av dem filolog. Eftersom de var så få åhörare hölls föreläsningarna, i åtminstone ett fall, hemma hos Nietzsche som bjöd på öl. Nietzsche sade, som bekant, så småningom upp sin tjänst i Basel och förde därefter en kringflackande tillvaro i Tyskland, Schweiz, Frankrike och Italien till dess att sjukdomen hindrade honom. Det är kanske inte så konstigt att denne ovanlige förtidspensionär, utbränd av behandlingen i den akademiska miljön, blev en aning skygg och fick den aggressiva och självhävdande framtoning som kännetecknar några av hans skrifter. Det är inte alla genier medgivet att bli berömda och uppskattade under sin livstid.

Nietzsches retoriska vändning äger rum ungefär 1872, förmodligen efter intryck av läsningen av Gustaf Gerbers *Die Sprache als Kunst*, som han lånade på universitetsbiblioteket under förberedelsen av sina aviserade retorikföreläsningar. Perioden mellan *Tragediens ursprung* och 1870-talet domineras hos Nietzsche av en uppfattning av språket som jag skulle vilja kalla "semioticerande". 1872 övertog Retoriken musikens

plats. När Dionysos roll förbleknar får konsten och estetiken en ny dimension. Det kunde inte finnas ett naturspråk (musik) som var ursprungligare än språket som konst, det vill säga retoriken. Språket är för Nietzsche (liksom för Croce och för Collingwood) konst. Retoriken skänker Nietzsche verktygen till en filosofisk analys som hjälper honom att genomskåda och dekonstruera den traditionella kunskapsteorins anspråk som ligger till grund för metafysiken. Samtidigt lyfte han fram språkets konstnärliga natur som kommer till uttryck i metaforiseringsdriften.

Ordet "språk" kan uppfattas på tre olika sätt utan att vi lägger märke till betydelsens metonymiska begär, som får oss ofta att tro att vi menar samma sak. Språket (*logos*) syftar till en specifik mänsklig förmåga, men det syftar också till en aktivitet som aktualiserar denna förmåga; vidare uppfattas "språk" som de ord vi uttalar. Den sistnämnda betydelsen är kanske den som ligger längst från Nietzsches uppfattning. Ty ord blir ord endast på grund av förmågan och aktiviteten att tala. Han lade märke till att Aristoteles i sin förklaring av vad retoriken är använde ordet *dynamis* (kraft, förmåga eller fakultet): Retoriken är "förmågan (*dynamis*) att finna de medel som är lämpade för att övertyga om varje sak". Retorik blir därmed språket självt. Språket är det allra första och bakom det kan man inte komma ("der Unhintergebarkeit der Sprache"). Att tala är för Nietzsche att utöva sin retoriska förmåga och man kan inte tala utan att retoriken sätts i verk. Detta är någonting annat än den uppfattning som (liksom hos Platon eller hos en vulgär retorikuppfattning) ser retoriken som ett verktyg för språket, en speciell teknik som språket brukar för vissa syften. Om retoriken begränsas till detta måste man då fråga sig vilken teori, om inte Retoriken, kan ha språket i sig som föremål. Retoriken i Nietzsches tankevärld är inte en normativ lära, utan en teori om hur språket skapar vår världsuppfattning. Redan Wilhelm von Humboldt hade varit inne på detta spår. En viktig kon-

sekvens därav är att retorikens tropteori inte är en teknik som används först i andra hand, ett sätt att byta ut vissa givna ord mot andra för att nå vissa syften. Metafor, metonymi och synekdoke är ingenting annat än språkets sätt att finna det som är lämpligt för att låta meningen komma till uttryck. Troperna är inte en konstruktion utifrån givna begrepp, de är begreppens skapelse redan från början. Alla ord är retoriska skapelser och även vetenskapens abstrakta begrepp är bara metaforiska och metonymiska uttryck, personifieringar av naturkrafter och mänskliga egenskaper. Utan metonymi skulle vi inte kunna konstruera kausala samband och förklaringar.

Det avsnitt som i översättning återges i detta nr av *Rhetorica Scandinavica* är taget ur *Darstellung der Antiken Rhetorik*, en föreläsning annonserad under vinterterminen 1872. Den text som bäst förklarar vilken betydelse Retoriken hade för Nietzsche är dock en liten skrift som han dikterade till sin vän Gersdoff 1873 (*Über Wahrheit und Lüge in aussemoralischen Sinne*) men som blev offentliggjord först 1903, tre år efter författarens död.

Vad är då sanningen? En tågande här av metaforer, metonymier, antropomorfismer, kort sagt en samling av framhävda mänskliga egenskaper, överförda till annat område, poetiskt och retoriskt smyckade, som efter långvarigt bruk betraktas av folk som fasta, kanoniska och bindande. Sanningar är illusioner som glömt att de är illusioner, metaforer som nöts och förlorat sinnekraft, mynt som tappat bort sin prägel och ej längre betraktas som mynt utan bara som metall.

I sin mest extrema tolkning är mänskliga sanningar bara kollektivt antagna lögnar för Nietzsche. Det låter som självmotsägande relativism. Ty om allt är förvrängda sanningar då kan inte heller Retoriken vara sann. Men Nietzsche är inte relativist utan perspektivist. Mänsklig kunskap är begränsad till varje individs, varje kulturs

och varje tids infallsvinkel och kan bara nå det som är anpassat till vår kunskapsförmåga. En flugas och en människas världsbild, säger Nietzsche, är helt olika. Verktøyet bestemmer viktet föremål det kan hantera; med handen kan man bara fånga något som rymms i den och inte är flytande. Vi borde dock kunna ha större klarhet om vår egen kunskapsaktivitet än om kun-

skapens objekt. Ändå glömmes positivistiska retoriker och vetenskapsbyggare själva näsan, samtidigt som de försöker se längre än näsan räcker. Utan att ta något för givet kan vi inte leva, det är sant. Men det kan inte skada att i Kierkegaards anda vara medveten om den paradox (och de risker) som detta innebär.

José Luis Ramírez

KLASSIKEREN:

DET RETORISKE OG DETS FORHOLD TIL SPRÅKET

Av Friedrich Nietzsche

Oversatt av Espen Børdahl

"Retorisk" kaller vi, alltid lett irettesettende, en forfatter, en bok, en stil, når en bevisst bruk av talens virkemidler [Kunstmitteln] er merkbar. Vi synes det ikke er *naturlig* og at det gir inntrykk av noe overlagt. Nå kommer riktignok svært mye an på smaken til den som dømmer, og på hva som for ham nettopp er 'naturlig'. I alminnelighet forekommer det oss, grove språkempirikere

som vi er, at hele den antikke litteraturen er temmelig kunstig og retorisk, især den romerske. Det har også sin dyper årsak i det forhold at den egentlige prosaen fra oldtiden helt og holdent er et ekko av den muntlige talen [der lauten Rede] og er blitt dannet etter dennes lover, mens vår prosa i økende grad må forklare utfra det skriftlige, vår stilkunst fremstår som noe som må

Note: Oversatt etter Nietzsche: "<Darstellung der antiken Rhetorik>, § 3 Verhältniß des Rhetorischen zur Sprache" i: *Werke II.4: Kritische Gesamtausgabe* (Giorgio Colli und Mazzino Montinari), Vorlesungsaufzeichnungen (WS 1871/72 - WS 1874/75), bearbeitet von Fritz Bormann und Mario Carpitella, Walter de Gruyter, Berlin 1995, side 425-428. Nietzsches 'Darstellung' består av 16 paragraffer (kapitler) og går gjennom de fleste av retorikkens tradisjonelle emneområder. En fransk oversettelse av § 1-7, sammen med andre beslektede tekster, finnes i Friedrich Nietzsche, "Rhéto-

rique et langage. Textes traduits, présentés et annotés par Philippe Lacoue-Labarthe et Jean-Luc Nancy", i *Poétique* 5, 1971, side 99-142 (nummeret åpner med Jacques Derridas "La mythologie blanche" og inneholder to artikler om Nietzsche). Den franske oversettelsen har bidratt til å oppklare noen, om ikke alle uklarheter. En engelsk oversettelse av Nietzsches retorikkforelesninger som kom i 1983 har det dessverre ikke vært anledning til å konsultere. Oversettelsen her bestreber seg på å være mest mulig ordrett. Notene er ved Amund Børdahl.

persiperes gjennom *lesning*. Den lesende og den lyttende krever imidlertid helt ulike fremstillingsformer, og derfor klinger den antikke litteraturen for oss 'retorisk'; det vil si, den vender seg i første rekke til øret, for å bestikke det. En usedvanlig utvikling av rytmesansen hos grekerne og romerne, i å høre det talte ord, ved en utrettelig, vedvarende øvelse. – Det står her til på en liknende måte som i poesien – vi kjenner til litteraturpoeter, grekerne kjente til virkelig poesi, uten bokens formidling. Vi er langt mer bleke og abstrakte.

Det er imidlertid ikke vanskelig å bevise, at det som man i egenskap av virkemiddel i en bevisst kunst kaller for 'retorisk', allerede var virksomt som en ubevisst kunsts middel i språket og dets tilblivelse, ja at *retorikken er en videreføring av språkets iboende virkemidler*, i forstandens oppklarende lys. Der finnes slett ingen uretorisk 'naturlighet' i språket som man skulle kunne appellere til: språket selv er resultatet av lutter retoriske kunster. Den evnen som Aristoteles kaller retorikk, nemlig evnen til i enhver sak å finne ut og gjøre gjeldende det som virker og gjør inntrykk, er samtidig språkets vesen. I like liten grad som retorikken referer språket til det sanne, til tingenes vesen. Språket vil ikke belære, men overføre til andre en subjektiv sinnsbevegelse samt antakelsen av den. Det språkdannende menneske oppfatter ikke ting eller forløp, men sanseintrykk; han gjengir ikke fornemmelser, men kun avbildninger av fornemmelser [Abbildungen von Empfindungen]. Fornemmelsen, som fremkalles ved en nervepåvirkning, tar ikke opp i seg tingen selv: denne fornemmelsen blir utad fremstilt gjennom et bilde. Det er jo i det hele tatt også et spørsmål, hvordan lar en sjelsakt seg fremstille i et lydbilde? Måtte egentlig ikke, dersom en fullkomment nøyaktig gjengivelse skulle finne sted, frem for alt det materiale som man gjengir i være det samme som det sjelen arbeider i? Når nå materialet er av en annen art – lyd – hvordan kan det da komme noe mer presist ut av det, i form av et

bilde? Det er ikke tingene som trer inn i bevissheten, men den måten vi forholder oss til dem på, *to pithanon*.¹ Tingenes fulle og hele vesen vil aldri la seg gripe. Våre lydlige ytringer avventer på ingen måte at vår iakttagelse og erfaring først har hjulpet oss til en erkjennelse av tingene som er mangesidig, og, på en eller annen måte, respektabel: de følger med en gang sanseintrykket er fornemmet. I stedet for tingene tar fornemmelsen bare opp et *kjennemerke*. Det er det *første* synspunkt: språket er retorikk, for det vil kun en overføre en *doxa*, ikke en *episteme*.

Som retorikkens viktigste virkemidler regner man *tropene*, de uegentlige betegnelser. Men alle ord er i og for seg og fra begynnelsen av, med henblikk på deres betydning, troper. I den sanne tildragelsens sted stiller seg et lydbilde, som dør hen med tiden [ein in der Zeit verklingendes Tonbild]: språket uttrykker aldri noe fullstendig, men fremhever kun et tilsynelatende fremtredende kjennemerke. Når retoren sier 'segl' i stedet for 'skip', 'bølge' i stedet for 'hav', så er det en synekdoke, det inntreffer en 'medomfatning', men det samme skjer jo når slange [på gresk] heter *drakon*, egentlig 'med funklende blick' eller [på latin] *serpens*, 'den krypende', men hvorfor heter ikke også sneglen *serpens*? En ensidig iakttagelse inntar plassen til den hele og fulle betraktning. Med *anguis* betegner latineren slangen som *constrictor* [som snører sammen, kveler], hebreerne kaller den for 'den hviskende' eller 'den som snor seg' eller 'den klyngende' eller 'den krypende'. – Tropens andre form er metaforen. Den skaper ikke ordene fra nytt av, men omfortolker dem. For eksempel taler den i forbindelse med et fjell om dets 'hode', 'fot', 'rygg', 'hals', 'horn', 'årer'; *proso-pon*, 'ansikt', med *neos* [skipets] [gir et uttrykk for] 'forstavn'; *kbeile*, 'leppene', med potamon [elvenes] 'elvbreddene'; *glossa*, 'tunge', men også munnstykket på fløyten; *mastos*, 'bryst', men også 'bakke'. Metaforen viser seg i beteg-

1 *To pithanon*, 'det overbevisende'. Jf. Aristoteles, *Retorikken* 1355b (l.14).

nelsen av kjønnet, genus er i grammatisk henseende en luksus i språket og ren metafor. Dernest overførselen av rommet på tiden, 'hjemme [zu Hause]', 'år ut og år inn', fra tiden overført på kausalitet; *qua ex re, hinc inde bothen eis ti.*²

– En tredje figur er metonymien, bytte av årsak og virkning; for eksempel når retoren sier 'svette' i stedet for 'arbeid', 'tunge' i stedet for 'språk'. Vi sier at 'drikken er bitter' i stedet for at 'den fremkaller i oss en følelse av denne typen'; 'steinen er hard' som om hard skulle være noe annet enn vår vurdering. 'Bladene er grønne'. Tilbake på metonymien går slektskapet mellom *leusso* [gr. ser, betrakter] og *lux luceo* [lat. lys, lyse]³; *color* (et dekke) og *celare* [skjule]⁴; *men, mensis, mânôt* er 'den målende', benevnt etter en virkning.⁵ – In summa: tropene kommer ikke til ordene av og til, men er derimot deres iboende natur. Man kan slett ikke snakke om en 'egentlig betydning' som kun i spesielle tilfeller blir overført.

Like lite som mellom de egentlige ord og tropene er det noen forskjell mellom den regelrette tale og de såkalte retoriske figurer. Det man kaller vanlig tale er egentlig utelukkende figurasjon.⁶ Språket blir skapt av de enkelte språk-

kunstnere, men festner seg ved at flertallets smak foretar et utvalg. De enkelte få taler i *skhemata* [gr. 'figurer'], det er deres virtus [dygd, fortrinn] i forhold til de mange. Trenger de [nye vendinger, figurer] ikke igjennom, så påberoper enhver seg *usus* [den sedvanlige språkbruk] og snakker om barbarismer og solocismer.⁷ En figur som ikke finner mottakere blir til en feil. En feil som tas opp i en eller annen *usus*, blir til figur. Gleden over samklang gjelder også hos *rhetoires – ta isa skhemata* [likhetsfigurene], tenk på Gorgias' *parisisis*.⁸ Men med hensyn til mengden og graden av figurer er det stor strid: den ene er henrykt der den andre finner motbydelige feil. Luther påtaler nye ord som 'beherzigen' [legge seg på sinne, eg. hjerte], 'ersprießlich' [fruktbart, nyttig, eg. fremspirende]. De har trengt seg frem, på samme måte som 'furchtlos' [fryktløs] siden Simon Dach, 'empfindsam' [følsom] siden oversettelsen av *Yoriks følsomme reise* 1768, 'Umsicht' [omtanke] som oversettelse av *circumspectio* fra 1794, 'Leidenschaft' [lidenskap] først med Ch. Wolf, etter *pathos*.⁹ Men formene til *enallage*, *hypallage* og *pleonasmus* er allerede virksomme i tilblivelsen av språket, av setningen – hele grammatikken er produktet av disse såkalte *figuræ sermonis* [talefigurer]. Utførlige samlinger i denne retning er gjort av Gustav Gerber i *Die Sprache als Kunst*, Bromberg 1871.

2 *qua ex re* (eg. '(ut) av denne sak'), 'av den grunn, derfor'; *hinc, inde* og (gr.) *hothen*, 'fra dette sted, herfra', 'av den grunn, derfor'; *eis ti*, 'mot noe', 'i forhold til', 'ifølge'.

3 *Leusso* er på gresk beslektet med *leukos*, 'lys, skinnende' (sml. lat. *luc-is*), *to leukon*, 'hvit farge', så Nietzsches poeng ville latt seg illustrere også med bare greske ord.

4 *Color* betyr 'farge', Nietzsches forklaring i parentes, 'et dekke', sikter til det etymologiske slektskap med *celare*, 'skjule, tildekke' utfra roten *cal-*, 'å dekke'.

5 Gresk, latin og sanskrit for 'måne', med roten *ma*, som angir 'mål'. Månens gang er grunnlag for måling/inndeling av tid (måner), derfor er månen 'den målende'.

6 Det kan her være grunn til å minne om Quintilian IX.1.10-12: "*Figura* brukes i to betydninger: i den første betydning om et hvilket som helst uttrykk for en tanke [...] i den andre, hvor en med rette taler om *schema*, om en kunstferdig/overlagt (*cum ratione*) endring i betydning eller uttrykksmåte fra den alminnelige og enkle form [...] i den første og almenne betydningen er det

derfor ingenting som ikke er figurert (*nihil non figuratum est*)".

7 Det vil si språklige (lydmessige, morfologiske og syntaktiske) feil.

8 *Parisisis*: en av de gorgianske figurer, også kalt *isokolon*; syntaktisk parallellisme.

9 Simon Dach (1605-1659), barokkdikter, skrev leilighetspoesi på tysk og latin, ca. 12 000 vers; *A sentimental journey through France and Italy by Mr. Yorik* av Laurence Sterne (1713-1768) ble oversatt til tysk samme år den kom ut (1768), og fikk "für den Deutschen Empfindsamheitskult programmatischen Character" (Kindlers Literatur-Lexikon); Christian Wolf (1759-1824), berømt klassiskfilolog. (Det siktes mindre trolig til filosofen av samme navn (1679-1724), grunnleggeren av wolfianismen, 'le philosophe disciple de Leibniz et maitre de